

Ludvig Holberg og latiniteten

Vergilske sitater i romanen
Nicolai Klimii iter subterraneum

Mareminehollet
Fotograf: Ann-Sofie Holmen

LUNDS UNIVERSITET
Språk och litteraturcentrum
Latin
LAT KO1: Kandidatuppsats
Ann-Sofie Holmen
Handledare:
Professor Arne Jönsson

Innhold

1. Innledning.....	3
1.1 Handling.....	3
1.2 Tittel.....	4
1.3 Sjanger.....	4
2. Hensikt, problemstillinger og metode.....	6
2.1 Hensikt.....	6
2.2 Problemstillinger.....	6
2.3 Metode.....	6
2.4 Kommentarer til litteraturen.....	7
3. Ludvig Holberg og hans tid.....	8
3.1 Språkene i Danmark-Norge på 1700-tallet.....	9
3.2 En dansk roman skrevet på latin.....	10
4. Hvilke latinske diktere siterer Holberg fra?.....	12
5. Innholdet i Vergils <i>Aeneid</i>	13
6. Innholdet i <i>Nicolai Klimii iter subterraneum</i> og Ludvig Holbergs bruk av sitater fra Vergils <i>Aeneid</i>	14
7. De latinske sitatenes funksjon i romanen.....	26
8. Sammendrag og konklusjon.....	29
9. Kilder.....	31

Forsidens illustrasjon

Den norske byen Bergen bærer ikke sitt navn uten grunn. Den omgis av syv fjell hvorav Fløifjellet er ett. Ved foten av dette fjellet finnes en hule som skal ha inspirert en av byens store sønner, Ludvig Holberg, til å skrive en roman. Ned i hulen lar han den vitebegjærlige studenten Nils Klim falle, og der åpenbarer det seg en ny og fremmed verden. I beskrivelsen av de ulike underjordiske samfunnsforhold som Klim møter, får Holberg anledning til å sammenligne med, samt filosofere og harselere over sin egen tid – 1700-tallets Europa og Danmark-Norge i særdeleshet.

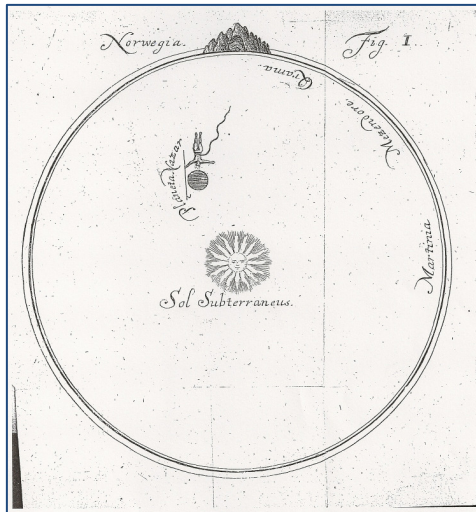
Ved hulen har bergenserne satt opp en minnetavle med følgende tekst:

Mareminehollet

*Her lot Holberg sin Niels Klim ned deise –
så sier gammel bergensk tradisjon –
som anfang til en underjordisk reise,
en lærerik, men farlig ekskursjon.
Baronen svek dog ei sin venn;
han tok ham – gjennom hollet – opp igjen!*

Satt opp i 1984

trehundreåret for Ludvig Holbergs fødsel

Kart over underjorden med Nils Klim i sirkulasjon rundt planeten Nazar. Fra originalutgaven av romanen (1741).

1. Innledning

1.1 Handling

Nicolai Klimii iter subterraneum novam telluris theoriam ac historiam quintae monarchiae adhuc nobis incognitae exhibens e bibliotheca b. Abelini, (Nils Klims reise til den underjordiske verden som inneholder en helt ny jordbeskrivelse og en fremstilling av det femte monarki som hittil har vært ukjent for oss, funnet i salig Abelins boksamling)- dette er den lange tittelen på Ludvig Holbergs eneste roman, skrevet på latin, utgitt på et forlag i Leipzig i 1741.

Romanen handler om den norske studenten Nils Klim som i året 1664 nettopp har vendt tilbake til hjembyen Bergen etter teologiske studier i København. Mens han prøver å finne seg et utkomme, bedriver han vitenskaplige studier blant annet av en hule i ett av byens fjell. Han faller ned i hulen, oppdager et nytt univers og lander på en planet hvor han blir kjent med idealstaten Potu (Utop skrevet baklengs!). Beboerne er trær, langsomme og sindige i tankegangen, og ifølge Klim, svært kloke. Han blir også kjent med land på det såkalte firmamentet (jordens underside), hvor han møter ulike menneskelignende vesener og deres forskjellige måter å organisere samfunn på, både politisk, juridisk og religiøst. Hos dem ender han som keiser og danner Det femte monarki. Makten stiger ham imidlertid til hodet, og herskesyken gjør ham så upopulær at han må flykte. Slik faller han igjen ned i et hull og kommer tilbake til Bergen hvor han ender sine dager som tungsindig klokker.

Der hvor Potu er ideallandet, er landene på firmamentet karikaturer av samfunnsforhold som Holberg i sin diktning ofte kalte ytterligheter, ”ekstremiteter”. Klims sammenligninger mellom forholdene i underjorden og hans hjemlige forhold gir grunnlag for både filosofiske tanker, kritikk og moraliserende harselas.

1.2 Tittel

I tittelen navngis to personer som begge sies ha forbilder i virkeligheten. Således var hovedpersonen Nils Klim i Holbergs barndom en klokker ved Korskirken i Bergen. Han var gift med en slektning til Holberg og døde i 1690. Abelin var en samtidig, selvbestaltet filosof, en byoriginal som angivelig ble utgiveren av Klims fortelling (Langslet, 2001: 402).

Begrepene *theória* og *Quinta monarchia* bør forklares noe nærmere. I henhold til Svenska Akademiens ordbok er det senlatinske begrepet *theoria* opprinnelig et gresk ord med betydningen det betraktede, det som blir sett. Ordet brukes om en tanke, en idé, en påstand om (en gruppe) fakta som gjelder spesielt innen vitenskap, kunst og samfunnsliv.

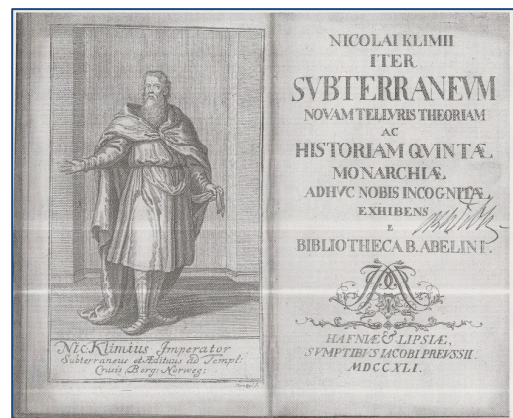
I romanen stifter vi bekjentskap med Klims teori og beskrivelse av Det femte monarki, et begrep som har sitt utspring i en profeti fra Daniels bok i det Gamle Testamente:

in diebus autem regnorum illorum suscitabit Deus caeli regnum quod in aeternum non dissipabitur et regnum eius populo alteri non tradetur comminuet et consumet universa regna haec et ipsum stabit in aeternum¹

Og i disse kongers dage vil himmelens Gud opprette et rike, som i all evighet ikke skal ødelegges, og dette rike skal ikke overlates til noget annet folk; det skal knuse og gjøre ende på alle hine riker, men selv skal det stå fast evindelig;

På Holbergs tid ble historien gjerne delt inn i fire epoker knyttet til det assyriske, persiske, greske og det romerske riket. Tolkninger av profetien spår et femte monarki, et tusenårsrike med en guddommelig hersker. Mange har opp gjennom tidene prøvd å forutsi dette tusenårsriket. På midten av 1600-tallet oppsto eksempelvis en bevegelse i England, femte-monarkistene, som mente Oliver Cromwell skulle bli en slik hersker og leder, den andre Moses, som skulle føre Guds utvalgte til det lovede land.²

Klim som etterhvert utvikler seg til et maktmenneske, ønsker å gå i Aleksander den Stores og Caesars fotspor – han oppretter det han kaller Det femte monarki i landene på firmamentet. Illustrasjonen fra romanens originalutgave av 1741 viser den mektige Nicolaus Klimius Imperator i all sin prakt.

1.3 Sjanger

Iter subterraneum, en underjordisk reise, er et kjent begrep allerede fra antikkens tid. Grekerne hadde sin bestemte forestilling om underjorden som Hades' dødsrike, og vi møter

¹ GT: Profeten Daniel 2.44, Vulgata-oversettelsen

² Christopher Hill, *The world Turned Upside Down* (London 1972) English Dissenters: Fifth Monarchists, www.exlibris.org

eksempelvis dette rikes redsler når vi leser om helten Orfeus som forgjeves prøver å hente sin Eurydike tilbake til livet. I *Æneiden* skildrer Vergil underjorden som en sjelevandringsprosess, og Dante beskriver i *Divina Commedia* (1300-tallet) det hinsidige som helvetet og skjærsilden, grufulle steder som dikteren Vergil hjelper ham igjennom på vei til den elskede i Paradis. Felles for forestillingene er at menneskene under sin levetid på ulikt vis må forholde seg til denne underjord.

Klims underjord derimot, er et annet univers med et eget solsystem og et firmament under jordskorpen. Dette universet har intet med jorden å gjøre, det er befolket med levende fantasivesener, og det er organisert med egne lover og regler.

Holbergs utopiske, pedagogiske og samfunnsatiriske roman henter trekk fra flere sjangere. Den konkrete handlingen minner om reiseromanen, kjent siden antikken gjennom Homers *Odysséen* som skildrer Odysseus' farefulle hjemreise fra Troia til øya Ithaka, en sjøreise hvor han møter skremmende og overnaturlige fenomen. Vergils epos *Aeneid* er en lignende ferd, og begge verkene inneholder dessuten beskrivelser av turer til underjorden.

Reiseromanens sjangertrekk kombinerer Holberg med visjoner, satire og samfunnskritikk, og her er han i godt selskap med forfattere som levde nærmere hans egen tid. Thomas More skrev eksempelvis *Utopia* i 1516 (på latin), en roman som avspeiler hvordan europeiske tenkere, etter de store oppdagelsene av landene i vest, mente de nye besittelsene burde organiseres og styres. På 1600-tallet skrev Cyrano de Bergerac *Histoire comique des Etats et empires de la lune* som er en samfunnskritisk roman med visjoner om livet på månen. Athanasius Kircher gav ut *Itinerarium extaticum* (1656) og *Mundus subterraneus* (1665), begge på latin og i 1721 kom Montesquieus *Lettres persanes* som omhandler to perseres besøk i det sofistikerte Europa og deres forbauselse over de merkelige forhold som møter dem der. Endelig må det nevnes at Jonathan Swift skrev sin velkjente samfunnskritiske roman *Gullivers reiser* i 1726, altså like før Holberg gav ut romanen om Nils Klim. Gulliver, europeeren, kommer til eventyrriker og undrer seg over forhold som er totalt forskjellige fra hans eget hjemland. De begge verkene er således ikke bare samtidige, de synes også å ha en svært lignende samfunnskritisk hensikt.

Vi kan slå fast at romanen om Nils Klim som helhet tilhører fantasy-sjangeren, en litterær retning med røtter tilbake til eventyr, sagn og mytologi med fantastiske reisemål og hendelser i det konkrete handlingsforløpet, og med samfunnskritikk, satire og visjoner i sin intensjon. Sjangeren var velkjent for datidens lesere: forfatteren beskriver idealstater hvor det råder rettferdighet, toleranse, trosfrihet og like forhold for menn og kvinner, alt satt i skarp kontrast til de mer hjemlige forhold. Satiren belyser rådende fordømmer og rammer ved sin lattervekkende effekt det fungerende maktapparat.

2. Hensikt, problemstillinger og metode

2.1 Hensikt

Holbergs roman brakte sviende kritikk over tidens politiske, akademiske og religiøse maktapparat og er derfor et interessant historisk dokument. Et annet særtrekk ved romanen er at Holberg skrev den på latin og at han har krydret handlingen med tallrike sitater fra den antikke gullalders mestere. Nåtidens lesere kan med rette undres over hvorfor forfatteren har valgt å skrive på latin og hva han vil oppnå med sin hyppige bruk av andres litterære formuleringer.

Min hensikt med denne oppgave blir derfor å søke forklaringer på disse språklige spørsmålene samt undersøke hvilke sitater, spesielt fra Vergils *Aeneid* som Holberg bruker i sin roman om Nils Klims underjordiske reise. Til slutt vil jeg prøve å analysere eventuell dissonans mellom Vergilius og Holberg, og hvilken effekt Holberg kan ha ønsket å oppnå ved å bruke nettopp disse sitatene.

2. 2 Problemstillinger

Mine problemstillinger blir følgende:

Hvilken funksjon har de latinske sitatene i *Nicolai Klimii iter subterraneum*?

- Hvorfor valgte Holberg å skrive romanen på latin og hvorfor har han krydret den med sitater fra antikke forfattere
- I hvilken kontekst bruker Vergil uttrykkene som siteres av Holberg?
- I hvilken sammenheng setter Holberg inn sitatene i romanen om Nils Klim?

2.3 Metode

Jeg vil ta utgangspunkt i en nyere utgave av *Nicolai Klimii iter subterraneum*, oversatt til norsk av Kjell Heggelund i 2004³. I kommentardelen angir denne utgave et hundretalls antikke forfattere som Holberg siterer fra. Fra denne oversikten vil jeg velge ut sitater fra Vergils *Aeneid* og undersøke i hvilken litterær sammenheng de forekommer i hans epos. Jeg kommer deretter i en løpende tekst å redegjøre for handlingen i Holbergs roman med Vergil-sitatene som holdepunkter.

For å underlette lesningen av handlingsreferatet, ønsker jeg å oversette sitatene til norsk. Det gjør jeg på prosa fordi jeg etter beste evne vil prøve å integrere de oversatte sitatene i den løpende teksten/alternativt skrive på norsk i parentes. Ved noen anledninger velger jeg å bruke Heggelunds oversettelse hvilket vil bli angitt.

³ Første utgave 1984

For ikke å forvirre leseren tillater jeg meg ved oversettelsen å bruke tredje person der hvor Holberg bruker jeg-form samt å angi verbene i presens selv om sitatene Holberg bruker, kan være i en annen tid.

Dersom sitatene er tilnærmet identiske i de begge verkene, er de kun gjengitt en gang med henvisning til både Holberg, 1741 og Vergils *Aeneid* i parentes under sitatet. Sitatene er nummerert slik at de lett kan gjenfinnes i teksten.

2.4 Kommentarer til litteraturen

Det har vært forsket og skrevet svært mye om Ludvig Holberg og hans diktning, men jeg har funnet få som har undersøkt hans bruk av sitater fra de gamle antikke mestere. Nevnes bør Elberling (og C.W. Smith) som på midten av 1800-tallet undersøkte Holbergs *Tre levnetsbrev* og *Nicolai Klimii iter subterraneum* for å stedfeste de latinske sitatene⁴, samt Aage Kragelund som har utgitt en rekke skrifter om Holberg som sitatkunstner og bl. a. har undersøkt hans bruk av sitater fra Petronius og Plinius d.y.⁵ Kragelund forklarer Holbergs forkjærlighet for klassiske latinske sitater med at man på 1700-tallet fremdeles mente at den antikke litterære arven var så fullendt og så overveldende at man ”rolig kunne plyndre den, uten skade for den, og til gagn for seg selv.” Holberg var en mester i denne sitatkunsten, sier han, selv om han kunne bli bebreidet for en viss overdrivelse (Kragelund, 1922: 11).

Carl Fredrik Engelstad skriver i *Ludvig Holberg – Gjøgleren – Granskeren – Gåten* at de latinske sitatene var en språklig lek både for Holberg og hans lesere og at han med fantasi og underfundighet smuglet inn så vel korrekte sitater som linjer som ikke helt passet inn. For dem som kjente sine klassikere ble denne leken som et puslespill der bitene etter hvert falt på plass (Engelstad, 1984: 233).

Lars Roar Langslet fremhever i sin Holberg-biografi *Den store ensomme* at forfatterens skrifter og sitatkunst har en dimensjon som de fleste moderne lesere går glipp av, nettopp fordi kjennskapet til latin er mangelfullt og fortroligheten med de antikke klassikere ikke er tilstede (Langslet, 2001: 338). For øvrig vises til kildehenvisningene i slutten av oppgaven.

⁴ *Danske Samlinger IV*, 1868: 273 ff, 375 f. samt *Nic. Klimii Iter Subt.* Recogn. C.G. Elberling (1856)

⁵ Se Kilder

3. Ludvig Holberg og hans tid

Tiden fra ca 1720 frem til den franske revolusjon ble både av sin samtid og av senere tider betegnet som opplysningstiden. Ideene kom fra England (John Locke) og Frankrike (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) og baserte seg på at menneskene ved hjelp av fornuften skulle kvitte seg med sosial urettferdighet, religiøs tvang og eneveldets maktfullkommenhet.

Ludvig Holberg (1684 – 1754) ble tidlig opptatt av opplysningstidens ideer og ville i sitt forfatterskap ved hjelp av underholdning bidra til opplysning av den alminnelige mann og kvinne. Han var født i Bergen i Norge, men levde og virket mesteparten av sitt liv i København. Hans liv kan deles inn i tre faser. I tiden frem til 1717 var han gjennom studier og reiser opptatt med å kvalifisere seg for professorat, og han ble da også professor, først i metafysikk, deretter i latinsk litteratur og i historie. I 1720-årene skrev han komediene på dansk, og i perioden 1730 til slutten av 1740-årene forfattet han bl. a. historiske verk, nye komedier samt tre levnetsbrev og romanen om Nils Klim (Langslet, 2001: 493). Både levnetsbrevene og romanen ble forfattet på latin, det gjengse språket for den tidens lærde. I den forbindelsen kan nevnes at Ludvig Holberg ikke bare snakket norsk, dansk og latin – han behersket også klassisk gresk, nederlandsk, islandsk, fransk, italiensk, spansk, engelsk og svensk. En imponerende liste altså, og Langslet peker på at de mange språkparodiene han flettet inn i komediene og de ulike talemåtene han brukte for å karakterisere sitt brokete persongalleri trolig er et utslag av hans store språkbegavelse (Langslet, 2001: 333f.)

I 1722, i kong Fredrik 4.'s regjeringstid, ble det gitt tillatelse til å spille komedier på dansk, og Holberg skrev i løpet av tre år en lang rekke komedier som først og fremst ble oppført på det lille teateret i Grønnegade i København. Men av helsemessige og økonomiske årsaker forlot han teatret i 1723. Kong Fredrik 4. som hadde støttet Holberg i hans virksomhet, døde i 1730, og i sin minnetale over kongen, sier han:

I denne konges tid var ordet fritt i landet, vi spilte komedie og spøkte om kapp uten frykt. (sitert etter Albeck-Jansen, 1967: 324)

I etterkommeren, Christian 6.'s regjeringsår (1730 – 1746) skulle imidlertid de politiske forhold og dermed også åndslivet få et atskillig dystre preg. Oppfatningen hos Kongen og det styrende maktapparat hvor de pietistiske hoffprestene hadde stor innflytelse, var at kirkelig enhet var nødvendig, og sågar en forutsetning, for den verdslige statens enhet og styrke. Splittelse i religiøse sekter kunne true statens makt. I året 1741 ble derfor den såkalte Konventikkelplakaten introdusert i Danmark-Norge. Dette var en forordning om at konventikler, oppbyggelige sammenkomster, måtte ha samtykke av sognepresten. Denne var embetsmann i statens tjeneste, og utfallet av forespørsler til ham om å danne religiøse grupperinger var da gitt – det ble i det nærmeste forbudt.

Ludvig Holberg gav ut romanen *Nicolai Klimii iter subterraneum* samme år. I *Tredje levnetsbrev* (1743) opplyser han at romanen er skrevet ”for nogle Aar siden”, men at den var blitt liggende da forfatteren ikke anså at bokas skjemt passet hans høye alder! Romanen utgjør hans kritikk av blant annet kirkelig tvang, fanatisme og intoleranse. Han provoserte ved å gjøre seg til talsmann for religiøs tankefrihet. Troen, mente Holberg, var en personlig sak. En slik religiøs individualisme brøt med den gamle oppfatning at en nasjon består av et religiøst

skjebnefellesskap og at Gud straffer et rike for innbyggernes vantro (*Dansk litteraturs historie*, Bind I, 2007: 470).

Men det var ikke bare religiøs tvangspolitikk som Holberg angrep. Romanen var også en satire over et rettssystem som han oppfattet som vilkårlig og uhederlig, og over undervisningssystemet og ”de lærdes” unyttige beskjeftigelser og tåpelige disputaser. Kvinnens underordnede stilling i samfunnet og faren for herskesyke hos dem som får makt var også tema i hans roman.

Det er altså en klar sammenheng mellom forholdene i Danmark-Norge på 1740-tallet og samfunnskritikken i romanen om Nils Klim. Derfor kan det synes underlig at Holberg har lagt handlingen til en tidligere periode, nemlig årene 1664 til 1676 (Klims underjordiske reise varte i 12 år).

Et historisk tilbakeblikk minner om at dette var en krigersk periode i nordisk historie. Danmark-Norge led under svært dårlige finanser på grunn av krigen mot Sverige, og kongelig enevelde ble delvis av den grunn innført i 1661⁶. Men maktpolitikk av dette slaget er ikke hovedtema i romanen om Nils Klim om man da ikke tar med den relativt korte beskrivelsen av Det femte Monarki og Nils Klim utvikling til herskesyk imperator.

En mulig forklaring kan være at Holberg, som jo skriver om en Nils Klim som virkelig har eksistert, har valgt å legge romanens handling nettopp til dennes levetid. Klokkeren bør ha vært nyutdannet student i begynnelsen av 1660-årene. En annen forklaring kan være at Holberg, for ikke å provosere sin samtid i altfor stor grad, har valgt å legge handlingen til en annen tid enn sin egen. Men dette vil uansett bare være spekulasjoner. Å finne svaret på dette spørsmålet er kanskje heller ikke relevant i en oppgave som skal fokusere på de språklige virkemidlene i romanen.

3.1 Språkene i Danmark-Norge på 1700-tallet

I 1700-tallets Danmark var det kun bønder og den gemene mann som snakket dansk. Handelsfolk og militære kommuniserte på tysk, mens adelen ofte koketterte på motespråket fransk. Kirkens og de lærdes språk var latin, og det var også de reisendes språk. De samme språklige forhold rådde i Bergen hvor Ludvig Holberg vokste opp. Hans far var offiser, og sønnen ble tidlig sendt til en tysk privatskole, derfra kom han inn ved Katedralskolen. Her var hovedfaget latin. Alle måtte lære å snakke og skrive språket flytende - fire timer daglig var avsatt til dette. På de høyeste klassetrinn ble det holdt krevende diskusjonsøvelser om teologiske emner på dette språket, og klassikerne måtte kunnes på rams. Vergil og Ovid var de store forbildene på god latin (Langslet, 2001: 36 f.).

⁶ Eneveldet varte frem til 1849. Holberg mente at dette var en progressiv styreform som kunne bidra til å få slutt på den gamle danske dragkampen mellom konge og adel (Langslet, 2001: 236)

3.2 En dansk roman skrevet på latin

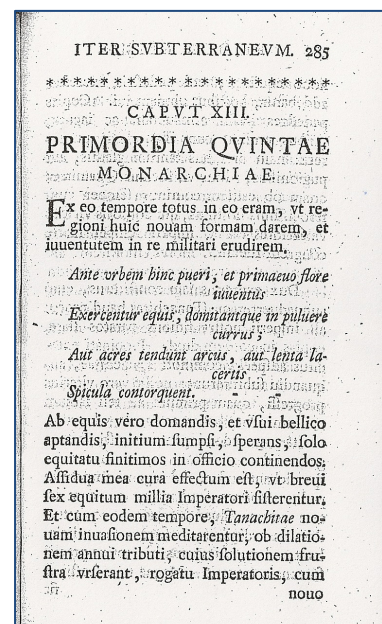
Nicolai Klimii iter subterraneum er et skjønnlitterært verk. Hovedpersonen Nils Klim tolker i jeg-form opplevelsene i ideallandet Potu for siden å sammenligne, moralisere og harselere over sine egne hjemlige samfunnsforhold. Det er uklart om Nils Klim er Holbergs alter ego. Gjemmer Holberg seg bak Klims meninger for å ha ryggen fri i forhold til den kritikk han ante ville komme? Eller lar han Klims provoserende og til dels overdrevne meninger kun være en del av underholdningen i romanen? Uansett kan vi slå fast at romanen skapte voldsom debatt i sin samtid, og at den har bidratt til at vi i dag ser på Ludvig Holberg som en svært radikal opplysningsforfatter og tenker.

Ludvig Holberg skrev sin samfunnskritiske roman på latin, ikke på dansk, selv om hans kritikk jo var ment å skulle ramme nettopp de rådende danske (men også europeiske) samfunnsforhold. Det korrupte rettssystemet, den fordømmende kirken og et ineffektivt undervisningssystem var, mente han, eksponenter for et system som burde endres. Vi kan undre hvorfor han valgte det latinske språk. Kanskje var han litt engstelig for hvordan en slik roman på dansk skulle bli mottatt i Danmark, all den stund han gjorde seg til talsmann for tankefrihet og kritiserte de styrende makter, domstolene og kirken? Holberg skriver selv: ”I Tyskland, Frankrike og særlig England står det alle fritt å komme frem med det som faller en inn.” Annerledes er det i Norden ”hvor vi lider under den strengeste sensur, som har til følge at forfatterens arbeidskraft lammes og hans våpen sløves” (Holberg, 2004: 254). Det skulle da også senere vise seg at den hjemlige mottagelsen ble så hard at Holberg forsikret at aldri ”løbe meere paa den Bane” (*Dansk litteraturs historie*, bind I, 2007:466).

Men den mest sannsynlige årsaken til Holbergs valg av språk var nok at han ville nå et større internasjonalt publikum ved å skrive på latin. Dette var som nevnt det rådende internasjonale språk blant de lærde i den vestlige verden, og han kunne forvente at hans satiriske kvikkheter og sitatene fra de gamle latinske forfatterne ville bli gjenkjent og humret over i hele den lærde del av Europa og derved også ha den tiltenkte påvirkningskraft på dem som deltok i samfunnsdebatten. Dessuten ville romanen raskere bli oversatt fra latin enn fra dansk til andre europeiske språk. Det fikk altså bli latin, og han gav ut romanen anonymt på et forlag i Leipzig. Dog nådde det første eksemplaret snart Danmark, og man fant fort ut hvem som var den egentlige forfatter. Romanen ble meget positivt mottatt i utlandet, og allerede i 1743 var den blitt oversatt til fem moderne språk; fransk, engelsk, tysk, hollandsk og svensk (Kragelund, 1977: 40).

Holberg ønsket altså å more sine lesere og derved påvirke dem i opplysningstidens ånd. Han både skrev og snakket flytende latin og kunne store deler av de gamle mesteres verker utenat. Han kjente altså sin Juvenal, sin Horats, sin Ovid og sin Vergil og trengte neppe å slå opp i bøker for å sitere dem. I romanen krydrer han altså handlingen med sitater fra de gamle mestere, men han lar oss ikke vite hvem han siterer. Å oppgi kilder var ikke et krav som 1700-tallets skjønnlitterære forfattere var underlagt (Kragelund, 1922: 11).

Illustrasjonen til høyre (fra originalutgaven av romanen) viser hvordan Holberg plasserer de klassiske sitatene i teksten. Vi ser at de er typografisk uthevet, og det går tydelig frem at de er

vers på heksameter. Det forekommer ingen henvisning til den opprinnelige antikke dikteren.

Romanen er skrevet i jeg-form. Det er altså Nils Klim selv som forteller og reflekterer. Derved får vi et tydelig bilde av en ung og etter egen oppfatning sprenglærd teolog som beveger seg perpendikulært istedenfor å falle, og som gjør en sirkulær bevegelse der andre snurrer rundt.

Tunc animadvertēbam, non modo suspensum me in aura coelesti natare, sed et cursum, qui adhuc perpendicularis fuerat, in circularem abire.
(Holberg, 1741: 8)

Og da han på sin ferd blir angrepet av en uhyggelig fugl, blir han så redd at han glemmer seg selv og sin nye strålende verdighet og i forskrekkelsen drar frem det han oppfatter som sitt sterkeste våpen – sitt eksamensvitnesbyrd hvilket han tilfeldigvis har i lommen, dette for å vise den møtende fienden at han har bestått sine akademiske eksaminer og at han er en lærd mann..

Tanto tunc corripior terrore, ut oblitus mei ipsius et sidereae meae, ad quam nuper eVectus eram, dignitatis, in isto animi aestu depromserim testimonium meum Academicum, quod in oculis meis forte habebam, occurrenti ostensurus adversario, examina mea Academica me sustinuisse, Studiosumque me esse.
(Holberg, 1741: 11)

Han deklamerer de gamle mestere og siterer uttrykk fra dem på latin for å beskrive nye og fremmedartede inntrykk som han får på sin reise. Men han kan også bruke et latinsk sitat for å håndtere en skuffelse slik han gjør da han synes han får en for ringe lønn for en innsats og bemerker med Juvenal:

...virtus laudatur et alget
(...den gode roses og fryser⁷)
(Holberg, 1741: 121) (Juvenal 1. 74)

Holberg bruker altså en meget sofistikert metode for å karakterisere den beleste Nils Klim som tyr til de gamle, kjente mestere i møte med ukjente og uventede situasjoner.

Hypig bruk av latin forekommer også i Holbergs dikterverk *Erasmus Montanus*. Den forleste studenten Rasmus Berg briljerer med nyervervede språkkunnskaper og disputasteknikk da han etter endt studietid kommer tilbake til bondelandet. Møller Jensen peker på at Montanus er blitt et offer for sin tids gryende klassemobilitet idet han føler seg som en fremmed blant sine egne, de praktisk orienterte bøndene (Språkets speglingar, 2000: 312). Skal vi sammenligne de to studentene Rasmus Berg og Nils Klim, ser vi raskt at begge er nokså forleste, men der hvor Rasmus Berg naturlig nok feiler i kommunikasjonen med dem der hjemme, der vinner Klim poeng fordi han vender seg til den lærde leser når han bruker klassikerne. Han forventer å bli forstått når han ved hjelp av sitatene skildrer sine opplevelser, og når han harselerer over tilstander han møter i underjorden.

⁷ Kjell Heggelunds overs.

4. Hvilke latinske diktere siterer Holberg fra?

Ovennevnte Aage Kragelund har vært til stor hjelp i det han har oppgitt kildene til alle av Holberg uthevede sitater. Disse kildene finnes nevnt i noter i Kjell Heggelunds norske oversettelse av romanen (Holberg, 2004: 247ff.). Det viser seg at Holberg henter sitater hos ulike latinske diktere avhengig av innhold og stemning i sin egen roman. Således siterer han ofte Horats eller Juvenal når han vil presentere en leveregel eller fremme et satirisk poeng, slik som

Quod stupet in titulis et imaginibus generosis
(Titler og fornem byrd får alltid folk til å lyde)
(Holberg, 1741: 296) (Etter Horats (Serm. 1.6.17)

og

...velocius et citius nos
corrumpunt vitiorum exempla domestica magnis
cum subeant animos autoribus.
(Intet eksempel er verre enn det vi har med oss fra hjemmet;
Intet er mer preget inn i vårt sinn enn fedrenes atferd.⁸)
(Holberg, 1741: 100) (Etter Juvenal (XIV.31-33)

Ovid og Vergil blir brukt i andre og mer konkrete sammenhenger og ofte når Holberg vil drive handlingen i romanen videre. For øvrig har Kragelund påvist at Holberg, i tillegg til de uthevede sitatene, hyppig bruker de gamle mesteres latin også i prosateksten. I slike tilfeller dreier det seg ofte om relativt vanlige formuleringer samt idiomatiske uttrykk og metaforer som ligger skjult i teksten.

Denne oppgaven skal imidlertid utelukkende beskjeftige seg med de i romanen uthevede sitatene fra Vergils *Aeneid*. Men før vi går i gang, bør det nevnes at Holberg alt i unge år skrev reisesatiren *Peder Paars* (1720), en parodi på både *Odysséen* og *Aeneiden*. Her blander han klassisk poetisk form med dansk lavkomikk i beskrivelsen av kremmeren Peders farefulle sjøreise til sin forlovede Dorothea i Aars. Nå må Vergil bidra ytterligere en gang, og det i rikt monn, når Holberg tyve år senere gir oss enda en komisk reiseskildring, men denne gang med nesten ordrette sitater fra det klassiske eposet.

⁸ Kjell Heggelunds overs.

5. Innholdet i Vergils *Aeneid*

Vergils store epos handler om trojaneren Aeneas som av gudene er blitt utvalgt til å grunnlegge Romerriket.

Fyrsten Aeneas drar, etter nederlaget ved Troja, vestover mot sitt nye, lovede hjemland. Han har med seg sin aldrende far og sin sønn Askanios. De er lenge i tvil om hvor landet befinner seg, og de fem første sangene i eposet beskriver deres farefulle seilas på Middelhavet. I en storm blir de drevet inn mot byen Karthago hvor Aeneas blir vel mottatt av Dronning Dido, enken etter Kong Sacheus som er blitt myrdet av Didos grusomme bror. Aeneas forteller henne om ødeleggelsen av Troja og sin ferd på havet. Dido blir forelsket i Aeneas, men han holder fast ved det oppdrag han har fått og reiser videre. Dido velger da døden i sorg over sin tapte kjærlighet. Aeneas ønsker å se igjen sin far som gikk bort mens de var i land på Sicilia, og i den sjette sangen blir han av gudene ledet ned i underjorden hvor han får gode råd av faren. De siste seks sangene handler om Aeneas´ strider i Latium, hvor skjebnen også har bestemt at han skal inngå giftermål med Lavinia og grunnlegge det som senere skal bli det romerske imperiet (Vergilius, 1988: 280f.).

Aeneas representerer det romerske idealet *pietas*, som innebærer ubrutt lojalitet og pliktfølelse, ikke bare mot gudene, forfedrene og samfunnet, men også mot livsoppgaven.

6. Innholdet i *Nicolai Klimii iter subterraneum* og Ludvig Holbergs bruk av sitater fra Vergils *Aeneid*

Året er 1664. Ribbet for penger, men med "Laudabilis" på vitnesbyrdet vender Nils Klim tilbake til hjembyen Bergen etter filosofiske og teologiske studier ved universitetet i København. Siden han har vansker med å skaffe seg et embete i hjembyen, vandrer han rundt og bedriver naturvitenskaplige studier. Han vil utforske en hule på Fløifjellet, ett av de syv fjellene rundt byen, men da han blir firt ned i hulen, brister tauet og han styrter ned i underjorden. Under den halsbrekkende ferden legger han merke til at han nærmer seg en ny planet eller en klode og føler at han lik Hermes i *Aeneid* flyr som en fugl over fiskrike klipper og strender:

- 1) ... Sicut avis, quae circum litora, circum
piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta,
Haud aliter terras inter coelumque volabam
(Holberg, 1741: 8)

Slik beskriver også Vergil Hermes' ferd da denne på ordre av sin far Zevs flyr ned til Karthago for å forstyrre kjærlighetsforholdet mellom Aeneas og Dronning Dido:

Hinc toto praeceps se corpore ad undas
Misit avi similis, quae circum litora, circum
piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta
Haud aliter terras inter caelumque volabat
(Vergil, *Aeneide* IV. v. 253 – 256)

Vergils sammenligning mellom Hermes (hvis attributter er vinger på skuldre og føtter) og en rask fugl som flyr mellom himmel og jord, gjør bildet tydelig for leseren. Hermes er ute på et viktig oppdrag og han har det travelt. Når Holberg sammenligner den fattige studenten Nils Klims virvlende ferd med en vergilsk fugl, kan vi nikke gjenkjennende til sitatet, men smile over den smått haltende sammenligningen. Grammatikalsk ser vi at Holberg har tilpasset verbformen volabam til jeg-romanens krav.

Nils har landet på planeten Nazar der både landet og hovedstaden blir kalt Potu, utop(ia) lest baklengs. Landet er befolket med langsomme men kloke trær. Hos dem råder rettskaffenhet, landet er ukjent med korrupsjon og Nils undrer seg i høy grad over at både kvinner og menn kan bekle viktige stillinger. Bønder er høyt ansett fordi de gjør nyttig arbeid, og såkalte lærde disputaser er forvist fra universitet til sirkus. Dette er i sannhet et ganske annerledes sted enn det land som Nils har forlatt. Han får møte fyrsten på slottet, et slott som preges mer av god smak og av måtehold enn av storslagenhet. Holberg presenterer fyrsteboligen ved hjelp av sitater fra to latinske forfattere:

- 2) ...Regali splendida luxu
Aut picturata lucentia marmora vena
(Holberg, 1741: 52)

Den første delen av sitatet skriver seg fra Vergil som beskriver hvordan Dronning Dido gjør i stand til fest i sitt slott med strålende kongelig prakt:

at domus interior regali splendida luxu
(Vergil *Aeneide* I, v. 637)

Resten av sitatet:

Aut picturata lucentia marmora vena
(Bemalt med lysende marmorådring)

stammer fra Statius *Silvae* (1.3.36)

Fyrsten er forbauset over å høre om de smått lemfeldige rettergangene, de veltalende advokatene og de raske dommene i Nils Klims land, og enda mer overrasket blir han når Klim forteller at ulike religiøse sekter er bitre uvenner og forfølger hverandre. Ved middagsbordet blir forholdene i de to land drøftet og sammenlignet, men plutselig bryter Klim samtalen med et nytt sitat fra Vergil:

- 3) Postquam exempta fames epulis, mensaeque remotae
testimonium meum exhibere iubeor
(Holberg, 1741: 58)

Siden sulten er stillet og bordene ryddet, blir Klim altså bedt om å vise frem sitt vitnesbyrd. Nå er det alvor, man vil se hva slags arbeid han er kvalifisert for i landet Potu. Sitatet fra Aeneiden er preget av et ganske annet alvor, nemlig følelsene de overlevende har etter et skipbrudd:

postquam exempta fames epulis mensaeque remotae,
amissos longo socios sermone requirunt,
(Vergil *Aeneide* I, v. 216)

Da Aeneas' menn har stillet sin sult og fått bordene ryddet, begynner de med sorg å snakke om dem som savnes. Kanskje ønsker Klim, ved å bruke nettopp dette sitatet, å understreke hvor alvorlig og avgjørende han mener vitnesbyrdet og situasjonen er for ham.

Det er imidlertid ikke Klims strålende akademiske meritter som avgjør hans fremtid i Potu. I stedet blir han, siden han har lange bein og store føtter, ansatt som løpergutt ved hoffet. I fire år traver han rundt med dokumenter og får på den måten god anledning til å studere potuanerfolkets egenskaper og skikker, deres religion, statsforfatning, lover og utdanningssystem. Men å bare være løpergutt er en utilfredsstillende beskjefligelse for den lærde Klim som mener han er eslet til mer krevende arbeidsoppgaver. Han velger derfor å skrive ned det han iakttar rundt omkring i landet og presenterer sine nedtegnelser for fyrsten i en bok. Fyrsten blir interessert, og som belønning for innsatsen, blir Klim sendt rundt på planeten for å oppleve ulike typer beboere og samfunnsforhold. Der kommer han eksempelvis i kontakt med folk som alltid er friske og som en følge av dette har kommet til å leve sine liv uten verken begeistring eller medfølelse. En annen del av planeten flyter av melk og honning slik at beboerne ikke trenger å arbeide og derfor blir late, likegyldige og ustanselig syke. Klim misliker stedene og sier med Vergil:

- 4) Hoc celerare fugam terraque excedere suasit
(Holberg, 1741: 129)

”Det er best å dra bort og flykte fra landet!” på samme måten som den myrdede Sychaeus i en drøm råder hustruen Dido å flykte fra sin hensynsløse bror og sitt hjemland.

Tum celerare fugam patriaque excedere suadet
(Vergil, *Aeneide* (I. v. 357)

I landet Cocklecu støter Nils på de merkeligste forhold. Der er det mennene som steller med husarbeid, mens kvinnene bekler de ansvarsfulle stillingene i både stat, kirke og militærvesen. Kvinnene kan fritt kurtisere mennene som ifølge god tone later som de er kalde og avvisende. Nils som oppfatter at det snakkes om hvor pen han er, blir redd for at han skal havne i dronningens harem og drar derfor i frykt fra landet – skrekken gav føttene vinger!

- 5)pedibus metus addidit alas
(Holberg, 1741: 142; Vergil *Aeneide* VIII. v. 224).

Og lik udyret Cacus, som i *Aeneiden* flyr inn i sin hule vekk fra en rasende trojaner, slik flykter Nils det kvinnestyrte landet.

I Forskerland vekker Nils´ kropp helt andre interesser. Stadsfysikus og medicine doktoren vil dissekere ham for å studere hans innvoller. I fortvilelse henvender seg Nils til legens hustru som forbauset spør:

- 6) Non venit in mentem quorum consederis arvis?
(Holberg, 1741: 149; Vergil *Aeneide* IV. v. 39)

”Skjønner du ikke hvordan det er her i landet?” Her kan man altså ikke forvente noe annet, her er legene så opptatt av sitt forskerkall at alle andre hensyn må fare. Det samme spørsmålet stiller Didos søster Anna når hun overtaler Dido å gi etter for kjærligheten til Aeneas:

Nec venit in mentem quorum consederis arvis?
(Vergil *Aeneide* IV.v.39)

Søsteren antyder at Dido må forstå hvordan forholdene er i landet, at hun omgis av truende folkeslag og derfor trenger en mann ved sin side – en mann som kan forsvare henne.

Klim reiser nå fra det ene merkvverdige landet til det andre og støter på beboere med ulike egenskaper og ulike måter å innrette sine samfunn på. Det han ser og hører danner grobunn for filosofiske tanker om det gode liv og den gode moral, og hvor viktig det er at enhver kan utøve sin religion i full frihet. Han avleverer sin rapport til fyrsten, håper enda en gang på forfremmelse men blir skuffet. For å vise sin kløkt og for å fremme sin karriere framsetter han nå et forslag til lovendring i landet. Han foreslår at kvinner utelukkes fra statstjenesten! Forslaget blir avvist, og Klim blir forvist til firmamentet (jordskorpens innside).

Her hersker apene. De er helt annerledes enn trærne i landet Potu. De er kvikke men lite reflekterte, og de er forfengelige. Klim får etter hvert en høyere stilling men havner i unåde og blir forvist som galeislave på et skip til Mezendorene eller vidunderlandene.

Liksom Aeneas beskriver Klim hvordan de heiser seil og hvordan skipet farer raskt over det øde havet:

- 7) Vela damus, vastumque cava trabe currimus aequor
(Holberg, 1741: 244; Vergil *Aeneide* III. v. 191)

De får altså god bøl, men den fjerde dagen må de ta årene fatt mens seilene blafrer i vinden og sjømennene pisker havet til blått skum:

- 8) Vela cadunt, remis insurgunt, haud mora, nautae.
Adnixi torquent spumas, et coerulea verrunt.
(Holberg, 1741: 244)

vela cadunt, remis insurgimus, haud mora, nautae
adnixi torquent spumas et caerulea verrunt.
(Vergil *Aeneide* III. v. 207)

Og slik som udyret Skylla blir beskrevet for Aeneas når han advares mot farene ved Sicilias kyst, slik beskriver Klim nå de vesener som dukker opp fra havdypet:

- 9) Prima hominis facies et pulchro corpore virgo
Pube tenus, postrema immani corpore pristis.
(Holberg, 1741: 245)

Her endrer han noe på Vergils tekst som lyder:

Prima hominis facies et pulchro pectore virgo
Pube tenus, postrema immani corpore pistrix
(Vergil *Aeneide* III, v. 426)

Det er havfruer som oventil ligner kvinner og er vakre som ungpiker, men fra midjen og ned er skapt som grusomme havfisker. De tigger mat, og når Klim kaster en bit til en av dem, forkynner hun:

- 10) Heros evades, cunctis dominaberis oris!
(Holberg, 1741: 246)

”Du skal snart bli en helt og herske over hele jorden!”

Et slikt løfte om å herske over hele jorden, det vil si romerriket, får Aeneas når han ofrer til guden Apollo:

Hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris
(Vergil *Aeneide* III, v. 97)

”Her skal Aeneas’ hus herske over hele jorden”

Nå skal det snart vise seg at havfruens spådom innebærer en strålende fremtid også for Nils Klim. Han skal bli hersker over mange riker i underjorden, det han selv skal kalle Det femte monarki.

Når handelen med folket i Mezendorene er avsluttet, gjør Klim og sjøfolkene seg klare og heiser seilenes vinger slik Aeneas menn gjør når de legger ut på en av sine etapper på Middelhavet:

- 11) ...castra movemus,
tentamusque viam, et velorum pandimus alas
(Holberg 1741: 268; Vergil *Aeneide* III, v. 519)

Himmelen blir mørk. De blir offer for et voldsomt uvær hvor de kastes hit og dit i regn og lyn, og snart drives de ut av kurs.

- 12) ... iactamur gurgite vasto,
Involvere diem nimbi, et nox humida coelum
Abstulit: ingeminant abruptis nubibus ignes
Excutimur cursu, et caecis erramus in undis
(Holberg, 1741: 269; Vergil *Aeneide* III, v. 197 – 200)

Begge heltene lider skipsbrudd, men Aeneas kommer velberget i land med alle sine menn. Klim derimot driver halvdød av sult og tørst omkring på en planke og er etter hvert den eneste av mannskapet som blir reddet i land og som kan strekke ut sine lemmer, våte av salt, på stranden.

- 13) Et sale tabentes artus in litore ponunt
(Holberg 1741: 273; Vergil *Aeneide* I, v. 173)

Slik endte trojanerne på Libyas strand etter at gudinnen Juno, med vindenes hjelp, hadde forsøkt å ødelegge deres havseilas.

Vår Klim har kommet til landet Quama hvor beboerne har levd svært isolert uten handelsforbindelser eller kulturell kontakt med andre. Derfor er de primitive og uvitende, de har verken lover, kunst eller husdyr og lever av frukt og skogens vilt. Rikdommer har de heller ikke og forstår ikke hvordan de skal spare eller samle.

- 14) Quis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
Nec componere opes norant, aut parcere parto;
Sed rami atque asper victu venatus alebat.
(Holberg 1741: 275; Vergil *Aeneide* VIII, v. 316 – 318)

Slik blir Aeneas fortalt at barbarer tidligere levde blant fjellene, før de ble samlet av guden Saturn til en lovlydig stat kalt Latium.

Klim gir gode råd og lærer opp folket i Quama hvilket snart kommer landets keiser for øre. En mektig mann kledd i en fremmed drakt har kommet til hans land, blir det sagt:

- 15) ... longaevis regis ad aures
Nuntius ingentem peregrina in veste reportat
Advenisse virum...
(Holberg 1741: 280 – 281)

I *Aeneiden* får den aldrende kongen Latinus høre at det er storvokste trojanere i fremmede klær som nettopp har ankommet hans rike:

...longaevis regis ad auris
nuntius ingentis ignota in veste reportat
advenisse viros...
(Vergil *Aeneide* VII, v. 166- 168)

Klim blir keiserens rådgiver og bestemmer seg raskt for å lære opp ungdommen til soldater. I *Aeneiden* skildres synet som møter trojanernes sendebud da de kommer til latinernes by for å be om fred:

- 16) Ante urbem hinc pueri et primaevo flore iuventus
Exercentur equis, domitantque in pulvere currus;
Aut acres tendunt arcus, aut lenta lacertis
Spicula contorquent...
(Holberg 1741: 285; Vergil *Aeneide* VII, v. 162 – 164)

(Utenfor byen er ungdom og unggutter samlet i skarer.
Noen lærer ridningens kunst og å kjøre vogner.
Andre lærer å skyte med bue og å kaste tunge spyd
med sine kraftige armer.⁹)

Med lignende trening får Klim satt sammen en slagkraftig armé, går til krig mot nabostatene og påfører dem knusende nederlag. Befolkningen i Quama, som tidligere har måttet tåle mye forakt på grunn av sin uvitenhet, gleder seg over sin suksess og hyller sin nye leder. Og Holberg tar i bruk to sitater fra *Aeneiden*:

- 17) Concilium magnum, primosque virorum
Imperio accitos, alta intra limina cogo:
Olli convenere, fluunt ad regia plenis
Tecta viis; postquam sunt facta silentia linguis
Farier incipio:
(Holberg 1741: 323; Vergil *Aeneide* XI, v. 234 – 237 og 241)

Han kaller sammen de ypperste stormennene til rådsmøte i sin stolte bolig. De samles og ferdes på folkrike veier til det fyrstelige hus. Da det er blitt stille, taler han til dem slik Latinus, en tidligere hersker over Latium, taler til sine undersåtter i *Aeneiden*. Klim forteller quamaittene at deres keiser har falt i krigen og at de nå bør utrope prinsen til den nye arvtakeren av riket og kronen. Men generalene er ikke enige. En mumling sprer seg raskt gjennom mennenes skarer. Hva enn Klim sier, jo fastere blir deres beslutning: De vil ha Klim til keiser.

⁹ Kjell Heggelunds overs.

- 18) Namque incensa meis Procerum sententia dictis,
Iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur.
(Holberg 1741: 326)

talibus incensa est iuvenum sententia dictis
iam magis atque atque magis, serpitque per agmina murmur;
(Vergil *Aeneide* XII, v. 238 – 239)

Og det er naturligvis ikke Klim imot at så skjer. Dessuten blir han tilbudt å få den avdøde keiserens datter til hustru, en kvinne som alt er moden for menn og rede til bryllup

- 19) Iam matura viro, iam plenis nubilis annis.
(Holberg 1741: 328; Vergil *Aeneide* VII, v. 53)

Gamle Latinus har også en datter i gifteferdig alder og hun er også tiltenkt en fremmed, trojanernes leder, Aeneas.

Quamittenes nye keiser, Klim, vil utvide riket og gjøre det til det mektigste i hele underjorden. Han prøver å fremme vitenskap, forskning og militærvesen og bygger opp en flåte med krigsskip i europeisk stil. Han kjenner seg beruset av makt, lik en underjordisk Aleksander, og er fast bestemt på å erobre ytterligere riker. På nytt legger han ut på havet og kommer tilbake til Mezendorene klar til angrep. Men først sender han en utsending for å spørre hva fienden foretrekker, fred og betingelsesløs overgivelse eller krig. Ved ankomst blir utsendingene spurt hva de vil og hvorfor de har kommet så mange til Mezendorenes land:

- 20) Quid petitis? Quae causa rates aut cuius egentis
Ad Mezendores tot per vada coerulea vexit?
(Holberg 1741: 334)

Slik spør også gamle Latinus trojanerne hvor de kommer fra og hvorfor de har kommet til *litus ad Ausonium*, de ausoniske strender:

Quid petitis? Quae causa rates aut cuius egentis
litus ad Ausonium tot per vada caerulea vexit?
(Vergil *Aeneide* VII, 197 – 198)

Så vel trojanerne som Klims utsendinger svarer at det verken er stormen som har ført dem dit eller at de har seilet ut av kurs. De har en plan og en hensikt:

- 21) ...Nec fluctibus actos,
Atra subegit hiems vestrus succedere terris,
Nec sidus regione viae litusque fefellit:
Consilio hanc omnes animisque volentibus urbem
Afferimur...
(Holberg 1741: 334; Vergil *Aeneide* VII, v. 213 – 217)

Klims utsendinger må imidlertid returnere med et frekt og uforskammet svar, og utfallet er derfor gitt – de går til angrep. Det kjempes tappert på begge sider, men Klim vinner slaget. Hans motstander kaller sammen sitt råd og sier med Vergils Latinus:

- 22) Bellum importunum, cives! cum gente Deorum
Invictisque viris gerimus, quos nulla fatigant
Praelia, nec victi possunt absistere ferro:
Consulite in medium, et rebus succurrite nostris
(Holberg 1741: 339; Vergil *Aeneide* XI, 305 – 307)

Siste linje stammer fra et annet vers av Vergil og lyder:

Consulite in medium et rebus succurrite fessis
(Vergil *Aeneide* XI, 335)

”Det er vanvittig å føre krig mot guder som forblir ubeseiret og aldri slipper sitt sverd. Rådfør dere med hverandre og hjelp meg med dette!”

og så vel Latinus som Nils Klim får til svar:

- 23) Nulla salus bello, pacem te poscimus omnes!
(Holberg 1741: 339; Vergil *Aeneide* XI, v. 362)

”Det finnes ingen frelse i krig, vi krever alle at du ber om fred!”

Fienden overgir seg, og nå kan Klim endelig angripe og ta hevn over martianerne, de som en gang dømte ham til å bli galeislave. Men han støter på vanskeligheter fordi disse, hans verste motstandere, har raske båter og selv mener at de er blitt gitt herredømmet over havet. Det er de som har fått utdelt Neptuns tregreinede gaffel, og denne Klim, sier de, har bare makt over de høye fjell. Klims utsendinger blir møtt med arroganse og får beskjed om å skynde seg tilbake til sin herre og overbringe budskapet:

- 24) Maturate fugam, Regique haec dicite vestro;
Non illi imperium pelagi saevumque tridentem,
Nobis sorte datum: tenet ille immania saxa
(Holberg 1741: 343; Vergil *Aeneide* I, v. 137 – 139)

I *Aeneiden* tilhører disse opprørte ordene havguden selv. Han har løftet sitt hode opp av bølgene og sett hvordan en voldsom storm plager de trojanske skip. Nå kaller han til seg vindene, anklager dem for å være selvrådige og gir dem beskjed om straks å dra tilbake til sin egen herre og fortelle hvem som har den egentlige makten over havet – det er ene og alene han selv, Neptun.

Stilt ovenfor trusselen om å møte Klims hær, må martianerne nå skrape sammen det lille de har av landtropper. Men disse viser seg å være av den ufarlige typen, den som i *Aeneiden* begynner å skjelve før hornene gjaller¹⁰

- 25) ...ante tubam tremor occupat artus
(Holberg 1741: 344; Vergil *Aeneide*, XI v. 424)

¹⁰ Kjell Heggelunds overs.

Martianerne må underkaste seg den seierrike Klim, og nå er han på toppen av sin makt. Han kommer tilbake til sitt rike i triumf. Beruset av sin egen fremgang proklamerer han en ny tidsalder og at han, Klim, nå med tilnavnet Den Store, er innstifteren av Det femte monarki. Dette riket, mener han, er mye større enn historiens fire første i så vel utstrekning som velde, og han bør derfor betraktes som en hersker som langt overtreffer både Kyros, Aleksander, Pompeius og Caesar.

Klim glemmer både sin fortid og sine tidligere idealer. Han lytter ikke til noen før de ligger på kne foran ham, og han forfølger grusomt dem han oppfatter som motstandere. Raskt skifter folkets hengivenhet til frykt og hat. Når de venner han har igjen, prøver å advare ham, sier han med Dronning Dido som forklarer sitt harde regime for trojanerne:

- 26) Res dura, et regni novitas me talia cogunt
Moliri...
(Holberg 1741: 352; Vergil *Aeneide* I, v. 563)

”Harde omstendigheter og at nasjonen er ung tvinger meg til slike handlinger.”

Men vold avler vold, og det går etter hvert opp for Klim hvor spinkelt hans herredømme er. Hans undersåtter begynner dessuten å gjennomskue ham og forstår at hans bejublete prestasjoner mer må tilskrives deres egen uvitenhet enn at Klim skulle ha spesielt gode evner. Han gjennomgår en personlig forvandling og innser at han neppe er kvalifisert til å styre et helt keiserrike. Heller burde han bli kapellan eller klokker med den ringe utdanning han har fått i litt teologi og noen filosofiske begreper.

Denne selverkjennelsen endrer bildet av Nils Klim. Han er ikke lenger en av de akademiske pedantene som Holberg ynder å henge ut i sine litterære verk. Vår Klim har fått sympatiske trekk, han har lært av sine erfaringer og han er blitt ydmyk.

- 27) Conveniunt, quibus aut odium crudele tyranni
Aut metus acer erat...
(Holberg 1741: 357; Vergil *Aeneide* I, v. 361)

Klimes undersåtter griper nå til våpen mot den hatede tyrannen og fullt bevæpnet møter de alle frem, fulle av frykt slik Didos venner møter frem for å flykte fra Pygmalion, hennes tyranniske bror som har myrdet gemalen Sychaeus.

- 28) Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit magnis arcem terroribus implet!
Indicat, armatos totis descendere campis,
Regem ad supplicium praesenti morte petentes
(Holberg 1741: 357)

Et rykte som sprer stor forvirring, farer gjennom keiserpalasset og forteller at væpnede menn er på vei for å drepe keiseren og at de truer med krig hvis Klim ikke blir grepet.

Her har Holberg satt sammen ulike sitater fra *Aeneiden*. De første to versene er fra bok XI og beskriver hvordan et rykte om trojanernes fremmarsj sprer forvirring og fyller en fiendtlig by med skrekk:

Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit magnisque urbem terroribus implet
(Vergil *Aeneide* XI, v. 447 - 448)

I tredje vers er det kun siste halvpart (totis descendere campis) som stemmer overens med ordlyden i *Aeneiden*:

...(Teucros)
Tyrrhenamque manum totis descendere campis.
(Vergil *Aeneide* XI, v. 450)

Der hvor Vergils sendebud forteller at trojanerne og tyrrhenerne er i anmarsj, må Holberg nøye seg med å rapportere at det er væpnede menn som kommer.

Det fjerde verset i sitatet skildrer hvordan folket i Etrurien krever hevn over en konge og er rede til krig. Det er hentet fra *Aeneiden* bok VIII og lyder:

Regem ad supplicium praesenti Marte reposcunt.
(Vergil *Aeneide* VIII v. 495)

Nils Klim legger bena på ryggen, kaster seg ned fra et fjell og blir liggende stiv av skrekk inne i en skog.

29) Silva fuit late dumis atque ilice nigra
Horrida, quam densi complebant undique sentes;
Rara per occultos abduxit semita calles
(Holberg 1741: 360; Vergil *Aeneide* IX, v. 381 – 383. Vergil bruker verbet lucebat istedenfor abduxit.)

Det er en dyster skog lignende den et par røvere blir borte i i *Aeneiden*. Skogen er full av busker og kratt som stenger enhver fluktvei. Men en liten sti leder bort gjennom skjulte marker til en hule hvor han kryper inn. Og med lynets fart faller han ned gjennom mørket til han får se et svakt lysskjær.

30) Quale per incertam lunam sub luce maligna
(Holberg 1741: 360; Vergil *Aeneide* VI, v. 270)

Det er som lyset i *Aeneidens* underjord og ligner månen skjult bak en sky. Og plutselig befinner seg Nils Klim på samme sted i Bergen hvor han for mange år siden falt ned i underjorden.

31) Tunc duplices cum voce manus ad sidera tendo:
(Holberg 1741: 362; Vergil *Aeneide* X, v. 667)

Han rekker begge hendene mot stjernene og sier med hærføreren Turnus som nettopp er blitt reddet fra Aeneas og hans trojaner:

32) Omnipotens Genitor! Tanton' me crimine dignum

Duxisti? Et tales voluisti expendere poenas?
Quo feror? Unde abii? Quae me fuga, quemque reducet?
(Holberg 1741: 363; Vergil *Aeneide* X, v. 668 – 670)

”Allmektige far, har du dømt meg verdig til alt dette? Og har du ønsket å gi meg slike straff? Hvor blir jeg ført? Hvorfra kommer jeg? Hvordan er jeg kommet tilbake?”

Klim, som har vært en seierrik og mektig monark, er nå på ny henvist til en tilværelse preget av nød og fattigdom. Så fortvilet er den falne at han, på samme måten som Turnus, tenker på å støte et sverd gjennom hjertet

33) ...crudum per costas exigere ense
(Holberg 1741: 364; Vergil *Aeneide* X, v. 682)

eller rett og slett la seg falle ned i hulen igjen slik at han kan foreta en ny underjordisk reise.

34) ter conatus utramque viam ter utramque reliqui
(Holberg 1741: 364)

Tre ganger prøver han ulike utveier, men tre ganger lar han det være. Turnus i *Aeneiden* prøver også ulike utveier tre ganger, men han får hjelp av Juno som viser medlidenhet og setter en stopper for den unge mannens forsøk at på dramatisk vis løse sine problem

Ter conatus utramque viam, ter maxima Juno
continuit iuvenemque animi miserata repressit.
(Vergil *Aeneide* X, v. 685 – 686)

Klim forsøker isteden å ta seg ned fra hulen til bydelen Sandvigen i Bergen. Med sine merkelige klær fra underjorden skremmer han imidlertid alle han møter. De flykter alle unna bortsett fra en gammel mann som spør hvor han kommer fra.

35) Suspirans, imoque trahens a pectore vocem:
Si vacet annales nostrorum audire laborum,
Ante diem clauso componet vesper olympo
(Holberg (1741): 366 – 367; Vergil *Aeneide* I, v. 371, 373 – 37)

Klim sukker og svarer fra dypet av sin sjel: ”Hvis du har tid til å høre på meg om alt jeg har opplevd så ville dag gå til ro, og Olympens port lukkes.”

Slik spør også gudinnen Venus hvor Aeneas kommer fra når han på sin ferd fra Troja har kommet frem til Libyas strender.

Klim har vært heldig. Det er gamle Abelin, en venn han ikke har sett på 12 år, som har snakket til ham. Denne tilbyr ham nattely, og under samtalens gang gjenkjenner han studenten fra gamle dager:

36) Sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat.
(Holberg 1741: 369; Vergil *Aeneide*, III, v. 490)

Han har de samme øyne, de samme hender og det samme ansikt.
På samme måte blir Aeneas' sønn sammenlignet med Hektors og Andromaches sønn i
Aeneiden.

Klim forteller gamle Abelin om alle sine opplevelser, og Abelin skriver det ned. Slik blir historien bevart for ettertiden, og den tidligere så dristige Klim kan til sin alderdom leve et stillferdig liv som klokke ved Korskirken i Bergen.

7. De latinske sitatenes funksjon i romanen

De fleste steder siterer Holberg de gamle mestere ganske ordrett. Iblant gjør han imidlertid en liten vri og forandrer litt her og der på sitatet. Et slikt eksempel finner vi i sitat nr. 15 hvor sendebudet i *Aeneiden* bringer nyheten om at storvokste menn (ingentis viros) i fremmede klær ((ignota in veste) har ankommet. Holbergs sendebud rapporterer kun om én slik storvokst man (ingentem virum), og at han har utenlandske klær (peregrina in veste). (Kanskje ønsker forfatteren med dette å drive gjøn med Klim og andre som kler seg i utenlandske klær?) I sitat nr. 13 siterer han derimot *Aeneiden* ordrett med tredje person pluralis i verbformen selv om sammenhengen i Klim-fortellingen tilsier singularis. Ved noen tilfeller gjør han små grammatiske endringer (nr. 1, 4 og 6), eller han må erstatte ett navn fra *Aeneid* med ett som passer inn i hans egen tekst (nr. 20). I sitat nr. 34 endrer han handlingen ved å la Klim være aktiv, ikke gudinnen Juno som i *Aeneid*, og i nr. 3 er det stemningen som er forskjellig i de to verkene; Aeneas' menn snakker med sorg om kamerater de savner etter et skipbrudd, fyrsten og Klim diskuterer ivrig hans vitnemål og fremtidsutsikter i Potu. Endelig har vi sett at han kombinerer ulike sitater (nr. 2 og 28), en kombinasjon som kanskje blir en utfordring eller en gjettelek for den lærde leser.

De latinske sitatene bidrar til den komiske fremstillingen av Nils Klim som en sprenglærd teolog med det akademiske vitnesbyrdet som sin mest dyrebare eiendel. Dette gjelder i særlig grad de steder hvor Holberg legger sitatene i Nils Klims egen munn. Selv da han roterer i det underjordiske universet, er han, slik vi ser i sitat nr. 1, i stand til å huske sin Vergil:

... Sicut avis, quae circum litora, circum
piscoscos scopulos humilis volat aequora iuxta,
Haud aliter terras inter coelumque volabam

Sitatene består i noen tilfeller av metaforer slik som i sitat nr. 5 og 30:

...pedibus metus addidit alas.

Quale per incertam lunam sub luce maligna

Ved andre anledninger bruker Holberg sitatene for å beskrive ulike foreteelser, eksempelvis den potuanske fyrsteboligens prakt i sitat nr. 2:

At domus interior regali splendida luxu

eller det voldsomme uværet på havet i sitat nr. 12:

... iactamur gurgite vasto
Involvere diem nimbi, et nox humida coelum
Abstulit: ingeminant abruptis nubibus ignes
Excutimur cursu, et caccis erramus in undis

Andre slike beskrivelser finner vi i nr. 14, 19, 29 og 36.

I den løpende teksten kan vi møte sitater som plutselig introduserer noe nytt i hendelsesforløpet. Sitatene nr. 3 og 7 får illustrere dette poeng:

Postquam exempta fames epulis, mensaeque remotae
Testimonium meum exhibere iubeor

Vela damus, vastumque cava trabe currimus aequor

Slike brå vendinger i handlingen representerer også sitatene nr. 8, 11, og 27.

De direkte replikkene i mange av sitatene bidrar til den livfulle skildringen. Det er kanskje også slik latinske sitater i dag oftest blir brukt: Her noen eksempler:

Non venit in mentem quorum consederis arvis?
(sitat nr. 6)

Heros evades, cunctis dominaberis oris!
(sitat nr. 10)

Quid petitis? Quae causa rates aut cuius egentis
Ad Mezendores tot per vada coerulea vexit?
(Sitat nr. 20)

Nulla salus bello pacem te poscimus omnes!
(Sitat nr. 23)

Res dura, et regni novitas me talia cogunt
Moliri...
(Sitat nr. 26)

Men vi finner også indirekte replikker som i sitat nr. 15 og 28:

...longaevi regis ad aures
Nuntius ingentem peregrina in veste reportat
Advenisse virum

Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit magnis arcem terroribus implet!
Indicat, armatos totis descendere campis,
Regem ad supplicium praesenti morte petentes

Romanen er delt inn i 16 kapitler med et forord og et etterord. Interessant å merke er at kapitlene 5, 6, 7 og 8 kun inneholder ett eneste klassisk sitat (fra Juvenal, s. 75). Disse kapitlene handler i hovedsak om potuanerfolkets karakteregenskaper, deres religion, statsforfatning og universitetsvesen. Klim beskriver detaljert og begeistret hva han ser, og setter med satirisk vidd forholdene opp mot de tilsvarende hjemlige i Europa og Danmark. I de fire kapitlene presenteres vi således for noe av hovedinnholdet i romanen, og kanskje ønsker ikke Holberg at Klims filosofiske tanker her skal bli forstyrret av kvikke innfall eller

assosiasjoner, en funksjon de latinske sitatene ellers har i romanens mer handlingsmettede deler.

Det er først i den siste delen av romanen at Holberg på alvor kommer i gang med å bruke vergilske sitater. De 25 siste sidene har omtrent like mange slike sitater som de 200 første sidene. Kanskje bestemmer romanens innhold den ujevne sitatbruken. Holberg har stort sett gjort seg ferdig med filosofiske og moraliserende betraktninger om samfunnsforhold og maktutøvelse. Nå blir Klim sendt ut på havet, han bygger opp et nytt samfunn, blir keiser, får en hustru samt ruster og seirer i krig. Begivenhetene avløser altså hverandre i et nokså raskt tempo. Her passer det derfor godt å bruke formuleringer fra Aeneas' dramatiske opplevelser på havet og hans møter med fiender. Den ytre handlingen i de begge verkene har jo en del likartede trekk: Både Aeneas og Nils Klim ferdes til havs, gifter seg med en kvinne med makt, erobrer land og blir herskere over nye riker. Allusjonene til Aeneiden gir kanskje ikke samme parodiske effekt som de gir i den tidligere nevnte komedien/travestien Peder Paars, men de bidrar absolutt til å forsterke ironien eller satiren i Klim-romanen.

Felles for de fleste sitatene er at de introduseres noe uventet i teksten og selvsagt ofte i en helt annen kontekst enn den opprinnelig vergilske. Dette overraskelsesmomentet gjør innholdet i romanen vittig, og utfordringen består i å prøve å gjenkjenne dem. Langslet peker på at poenget med alle de for den latinsktalende samtid så kjente sitatene, nettopp er å underholde leseren ved gjenkjennelsen og kanskje derved å befeste et slags åndelig, akademisk fellesskap (Langslet, 2001: 337). Som tidligere nevnt ønsket han at sitatene skulle bli gjenkjent og humret av i hele den lærde delen av Europa og således ha den tiltenkte påvirkningskraft på dem som deltok i samfunnsdebatten.

En annen og enklere forklaring på den hyppige sitatbruken kan naturligvis være at Holberg, med sitt gode kjennskap til de gamle klassikerne og deres vendinger, simpelthen har gjort deres latinske uttrykk til en del av sitt eget språklige arsenal, og at uttrykkene derfor mer eller mindre automatisk faller ham inn mens han skriver.

Det var imidlertid en vanlig oppfatning på Holbergs tid at en virkelig dikter måtte leve tett sammen med klassikerne og kappes med dem når han skrev. Slik ble "imitasjon" veien – "ikke ved slavisk etterligning men gjennom en nyskapende innsats som viste sin originalitet nettopp i troskap mot forbildene" (Langslet, 2001: 337). Den danske latinisten Aage Kragelund som har studert Holbergs bruk av sitater fra bl. a. Petronius og Plinius d.y., peker på at sitatene er brukt dels for den språklige stilens skyld dels for innholdets. "Med en klassisk autoritet bag seg", sier han, "er forfatteren mere tryg, især hvis han har noget at sige, der måske kunne vække motvilje" (Kragelund, 1977: 18). Og dette var vel noe Holberg i høy grad risikerte da han presenterte sitt satiriske budskap i Nils Klim-romanen! Likevel stemmer ikke dette helt siden det kun er funnet ett sitat i de skarpt samfunnskritiske kapitlene 6, 7 og 8. Her kunne Holberg så absolutt ha trengt en autoritet bak seg.

8. Sammendrag og konklusjon

Nicolai Klimii iter subterraneum er Ludvig Holbergs eneste roman, skrevet på latin og utgitt i Leipzig i 1741. Den handler om den norske teologistudenten Nils Klim som faller ned i en fjellsprekk i byen Bergen og havner i underjorden hvor han blir kjent med det utopiske landet Potu samt en rekke ulike land hvor forholdene tegnes med svært karikerte trekk. Holberg lar Nils Klim sammenligne disse landene med forhold i Europa og Danmark- Norge, harselerer over de hjemlige forhold og skaper slik en lattervekkende satire. Klims erfaringer gir Holberg grunnlag for pedagogiske og moral-filosofiske betraktninger om religion, jus, sin tids universitetssystem samt kvinners stilling. Romanen tilhører fantasy-sjangeren med tidstypiske trekk fra reiseromanen og den satiriske og visjonære samfunnskritiske litteraturen.

Det var flere grunner til at Holberg valgte å skrive romanen på latin. Vi vet at latin var det gjengse språket for den tidens lærde og at Holberg både snakket og skrev språket flytende. Dersom han ønsket å nå et større internasjonalt publikum, var derfor latin det selvskrevene valget. Uten tvil ville også romanen raskere bli oversatt fra latin enn fra dansk til andre europeiske språk. Det rådde dessuten sensur i Danmark ved denne tiden, og ved å velge latin, stod Holberg trolig friere til å gi uttrykk for sine kritiske tanker.

Romanen er ikke bare i sin helhet skrevet på latin, den inneholder også en flora av sitater fra de gamle antikke mesterne Horats, Juvenal, Ovid, Vergil og Petronius. Denne oppgaven omhandler imidlertid kun sitater fra Vergils *Aeneiden*. Kanskje brukte Holberg sitatene for å tilsløre eller understreke satiren over det han mente var kritikkverdige samfunnsforhold? Eller plasserer Holberg seg inn i en tradisjon hvor det var forventet at man skulle kappes med de gamle mestere? Han kjente dem ut og inn, han kunne deres verker på rams. En tilleggsforklaring til den hyppige sitatbruken kan derfor være at sitatene var en del av Holbergs språklige arsenal, og at det falt naturlig for ham å bruke dem slik han gjør i sine litterære verk.

Kapittel 6 i oppgaven inneholder et referat av handlingen i Nils Klim-romanen bygget opp ved hjelp av de vergilske sitatene og med henvisning til hvor i *Aeneiden* sitatene er hentet fra og i hvilken sammenheng de forekommer der. Her ser vi at hovedtyngden av sitatene som Vergil må bidra med, er lagt til de handlingsmettede kapitlene i slutten av romanen, de kapitlene som handler om sjøfart, værforhold, krigføring og rådslagning.

Sitatene er typografisk uthevet i teksten, og det går tydelig frem at de er skrevet på heksameter. Ingen henvisning finnes til den opprinnelige antikke forfatteren. Dette var da heller ikke vanlig på Holbergs tid. Sitatbruk var en gjettelek for de lærde, og bidro således til at romanen ble underholdende.

Sitatene anvendes av og til helt ordrett, iblant bare som en allusjon, en hentydning, til et Vergilsitat. Holberg leker med sitatene og kombinerer ofte vers fra to eller flere antikke forfattere. Noen steder gjør han små grammatiske endringer, eller han bytter ut et navn fra *Aeneiden* mot et som passer bedre hos Klim.

Vi har sett at sitatene kan markere en brå endring i handlingsforløpet eller de kan bevirke at stemningen i romanen endres. De har en tydelig funksjon i det at de er med på å beskrive

hovedpersonen som en forlest student, men de beskriver også andre personer og foreteelser. De brukes også som metaforer og direkte og indirekte replikker (jfr. kap. 7).

Vi kan si at Klims reise i underjorden har mange likhetspunkter med Aeneas' skjebnebestemte ferd på havet. Sitatene fra Aeneiden bidrar derfor til ironien og satiren i Klim-fortellingen. Ved at sitatene introduseres noe uventet i teksten, bidrar de også til komikken og gir en ekstra utfordring med hensyn til gjenkjennelse.

Min analyse omfatter kun de vergilske sitatene. Vurderer man samtlige klassiske sitater i romanen, vil et klarere mønster muligens kunne avdekkes. Kanskje vil man tydeligere kunne se at noen forfattere brukes for å understreke filosofiske tanker, andre til å forsterke satiren og andre igjen for å fremme en provokasjon eller for å gi en lattervekkende effekt. En slik analyse vil imidlertid bli betydelig mer krevende enn denne oppgaven legger opp til.

9. Kilder

Holberg, Ludvig, *Nicolai Klimii iter subterraneu. Novam telluris theoriam ac historiam quintae monarchiae adhuc nobis incognitae exhibens*. Hafniae & Lipsiae Sumptibus Jacobi Preussii 1741

Holberg, Ludvig, *Nils Klims reise til den underjordiske verden*. Oslo: Forlaget Oktober 2004
Oversatt til norsk av Kjell Heggelund

Vergil, P. Maro, *Aeneide (Buch 1 – 12)*, Leipzig und Berlin: B. G. Teubner Verlag 1902

Vergilius, P. Maro, *Aeneiden*, Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur 1988

Litteratur:

Albeck-Jansen, *Dansk litteraturhistorie. Bind 1*. København: Politikens Forlag 1967

Dansk litteraturs historie. Bind 1. København: Nordisk Forlag A/S 2007

Engelstad, Carl Fredrik, *Ludvig Holberg - Gjøgleren – Granskeren - Gåten*, Oslo: Aschehoug 1984

Kragelund, Aage, *Ludvig Holberg Citatkunstneren*. København: Holbergsamfundet 1922

Kragelund, Aage, *Holberg og Petronius' Satyrice*. Odense: Odense Universitetsforlag 1977

Langslet, Lars Roar, *Den store ensomme*. Oslo: Forlaget Press 2001

Møller Jensen, Brian, 2000: "Panis gravis and panis finis. The Use of Latin in Ludvig Holberg's Erasmus Montanus", i: Jönsson, Arne och Piltz, Anders (red.) *Språkets speglingar. Festskrift till Birger Bergh*. Lund: Klassiska institutionen, Skåneförlaget